

ŽIDIA V NIŽNOM HRABOVCI V 19. STOROČÍ

Dagmar KAŠPŘIŠINOVÁ

Abstract: *Jews in Nižný Hrabovec in the 19th century.* This paper deals with the history of the Jewish community in the village of Nižný Hrabovec during the 19th century. It is based on the primary archival source material, namely the first modern Hungarian census in 1869. The study analyzes the daily life of the Jews with an emphasis on their economic conditions, family status, way of living, state of education, and culture. Nižný Hrabovec was a lucrative place for Jews to live. It had an advantageous geographical position - it was located near the town of Vranov nad Topľou, where there was a high concentration of the Jewish population. However, the arrival of the Jewish community in the village of Nižný Hrabovec is not entirely clear. It is assumed that the Jews began to concentrate here during the reign of Maria Theresa (1740 - 1780). The Jewish population came to the village from Galicia, Poland, and gradually began to form their religious community there.

Key words: Jews. Nižný Hrabovec. Judaism. 19th century.

Začiatkom 19. storočia počet židovských obyvateľov na našom území dnešného Slovenska zreteľne vzrástol. Tok intenzívneho prisťahovalectva posilnil miestnu židovskú komunitu, ktorá sa tu usídlila od druhej polovice 17. storočia do konca 18. storočia. Obdobie 18. storočia tak umožnilo vznik nových židovských náboženských obcí jestvujúcich až do druhej polovice 20. storočia. V 20. rokoch 19. storočia tu žilo približne sto organizovaných komunit, väčšinou v malých mestách a vidieckych osadách, ktoré postupne rozvíjali židovský náboženský život a zlepšovali ekonomické podmienky svojho života. Vo východnej časti dnešného Slovenska sa židia hlásili najmä k chasidom¹. Dorozumievali sa jazykom jidiš a charakterom obliekania pripomínali Židov z Poľska a Haliče.²

Nižný Hrabovec predstavoval pre Židov lukratívne miesto pre život. Mal výhodnú geografickú polohu,³ nachádzal sa neďaleko mesta Vranov nad Topľou, kde bola silná koncentrácia židovského obyvateľstva. Nachádzala sa tam synagóga, sídlil

-
- 1 Táto židovská východná kultúra postupne splynula so západnou v druhej polovici 19. storočia. Židovské komunity boli na západe najmä aškenázske. Židovskí obyvatelia boli vzdelanejší a otvorení vplyvom kultúry a spoločnosti, ktorá ich obklopovala. Bližšie: BÜCHLER, R. J. et al. *Encyklopédia židovských náboženských obcí. 1. zväzok, A – K*. Bratislava : SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2009, s. 6.
 - 2 BÜCHLER, R. J. et al. *Encyklopédia židovských náboženských obcí. 1. zväzok, A – K*. Bratislava : SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2009, s. 6-7.
 - 3 Obec Nižný Hrabovec leží v ondavskom výbežku Východoslovenskej nížiny v nadmorskej výške 131 m n. m. Prvá písomná zmienka o obci a lese k nej patriacom pochádza z roku 1376. Pomenovanie obce: 1357 Garboncha, 1436 Harabocz, Harabovecz, 1773 Nisny Hrabowecz; maď. Alsóhrabóc, Alsó-gyertyán. Bližšie: ULÍČNÝ, F. *Dejiny osídlenia Zemplínskej župy*. Michalovce : Zemplínska spoločnosť, 2001, s. 356-357; KROPILÁK, M. – PISOŇ, Š. et al. *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku II*. Bratislava : Veda, 1977, s. 314; Súpis

v nej rabinát, matričný obvod, židovské školy Talmud Tóra⁴ a ješiva,⁵ mikve⁶ či spolky rôzneho charakteru.⁷ Príchod židovského obyvateľstva do obce Nižný Hrabovec nie je však úplne jasný. Predpokladáme, že sa tu Židia začali sústreďovať v období vlády Márie Terézie (1740 – 1780). Židovské obyvateľstvo prichádzalo do obce z poľskej Haliče a postupne si tu začalo vytvárať svoju náboženskú obec. Primárny údaj o výskyte Židov v obci zachytáva kanonická vizitácia z roku 1773, keď na území celej farnosti žilo 38 Židov.⁸ Počet Židov sa tak začal postupne zintenzívňovať. Dôležitým zlomom boli 80. roky 18. storočia, keď došlo k zrušeniu viacerých protižidovských zákonov a nariadení, ktoré prijala vláda Jozefa II.⁹

Od začiatku 19. storočia bol počet Židov v obci Nižný Hrabovec nestabilný. V roku 1808 ich žilo v intraviláne obce 44, čo predstavovalo deväť židovských rodín.¹⁰ V roku 1811 je uvedených v Nižnom Hrabovci 22 židovských obyvateľov.¹¹ V roku 1828 sa uskutočnil na území Uhorska regnikolárny súpis. V tomto prípade išlo len o súpis daňovníkov – hlavy rodín. V obci Nižný Hrabovec zaznamenávame štyroch židovských árendátorov: 1) Laizer Csumlyovits (2)¹² – podželiar, venoval sa obhospodáreniu pôdy (roľník); 2) Majes Turok (2) – podželiar; 3) Mos. Lebovits (1) – podželiar; 4) H. Salamon (1) – podželiar. Ostatní uvedení Židia sa pravdepodobne venovali obchodu alebo remeslu.¹³ Z uvedeného však nevieme určiť presný počet Židov v obci. V roku 1830 Nižný Hrabovec a jeho okolie postihla veľká neúroda, ktorej dôsledkom bol aj hladomor. Týchto Kvôli týmto nepriaznivým súvislostiam sa na území Uhorska rozmohla epidémia cholery, ktorá sa v Uhorsku objavila od roku 1831. Do prostredia Zemplína prenikla z neďalekého Poľska. Cholera v obci pretrvávala od 24. júla do 18. augusta 1831, pri ktorej zomrelo celkovo 65 obyvateľov z toho štyria Židia. V roku 1837 obývalo Nižný Hrabovec až 86 Židov.¹⁴

Miestni Židia boli pomerne vzdelaní. Ovládali niekoľko jazykov. Okrem slovenského a židovského dialektu aj maďarský či nemecký jazyk. V porovnaní so Židmi obývajúcimi mestské časti boli chudobnejší, no boli výbornými krčmármi, obchod-

pamiatok na Slovensku II. K – P. zväzok II. Bratislava : Obzor, 1968, s. 388; SÜLE, P. – SÜLE, P. ml. *Encyklopédia miest a obcí Slovenska*. Lučenec : PS – LINE, 2005, s. 803.

4 Židovská základná škola.

5 (Sídlo) Talmudistická škola vyššieho vzdelania.

6 Rituálny kúpeľ; používajú ho najmä vydaté ženy po skončení menštruácie, nevesty pred svadbou aj konvertiti.

7 BÜCHLER, R. J. et al. *Encyklopédia židovských náboženských obcí*. 4. zväzok, U – Ž. Bratislava : SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2014, s. 61-62.

8 KIZLING, J. *Nižný Hrabovec*. Hencovce, 1997, s. 50.

9 KÓNYA, P. *Dejiny židov na východnom Slovensku v kontexte celoeurópskeho vývinu*. Prešov : Metodické centrum, 1997, s. 52-59.

10 BARSÍ, J. et al. *Magyarország történeti helységnévtára. Zemplén megye 1773 – 1808, 1*. Budapest – Miskolc, 1998, s. 64. Dostupné online: https://library.hungaricana.hu/en/view/BAZM_Sk_48/?pg=63&layout=s&query=als%C3%B3B3%20hraboc. [cit.16. 2. 2022].

11 KIZLING, J. *Nižný Hrabovec*. Hencovce, 1997, s. 50.

12 V zátvorke je uvedený počet daňovníkov každého pohlavia, sobášení aj nesobášení, vo veku od 18 do 60 rokov.

13 *Vagyonösszeírás 1828*, s. 93-99.

14 KIZLING, J. *Nižný Hrabovec*. Hencovce, 1997, s. 16, 50.

níkmi, remeselníkmi či roľníkmi.¹⁵ V prvej polovici 19. storočia si postavili Židia v Nižnom Hrabovci modlitebňu. Podľa svedectva uvedeného v obecnej kronike stála budova synagógy už v období rokov 1760 – 1780.¹⁶ Obyvatelia Nižného Hrabovca ju nazývali „Bužňa“. Synagóga predstavovala nízku rovnú budovu pokrytú elektritom.¹⁷ Židia sa v nej schádzali v sobotu – takže v deň Sabatu, odpočinku a modlitby.¹⁸ V tento deň bola pre Židov každá práca zakázaná, okrem tej, ktorá bola spojená s uctievaním Boha a udržiavaním života a zdravia. Židia mali často aj Šabbas goja, to znamená nežida, ktorého Židia zamestnávali počas sabatu na základné práce, ktorú nesmeli sami robiť. Ako príklad uvádzame zapaľovať a zhasínať svetlo. Do modlitebne v Nižnom Hrabovci prichádzal slúžiť rabín zo Strážskeho, neskôr rabín z Vranova,¹⁹ ku ktorému mali Židia veľkú úctu. Synagógu v Nižnom Hrabovci navštevovali aj Židia z okolitých obcí. Boli to židia z Kučina, Poše či dokonca z celej oblasti strednej Ondavy.²⁰ Židovská synagóga zanikla krátko po druhej svetovej vojne a bola prestavaná na rodinný dom,²¹ v ktorom žila rodina Podobinská²² (v súčasnosti dom č. 174 na Staničnej ulici).

Pri analýze židovského obyvateľstva v obci Nižný Hrabovec v 2. polovici 19. storočia budeme vychádzať z dochovaného archívneho materiálu, ktorým je prvé moderné sčítanie obyvateľstva Uhorska z roku 1869. Nižný Hrabovec obývalo v roku 1869, 786 obyvateľov, z toho 52 obyvateľov židovského vierovyznania,²³ 24 mužov (46,15 %) a 28 žien (53,85 %) vrátane detí.

Tabuľka 1: Prehľad veriacich v Nižnom Hrabovci v roku 1869

vierovyznanie	počet obyvateľov	%
rímskokatolícke	438	55,73 %
gréckokatolícke	264	33,59 %
evanjelické augsburského vierovyznania	25	3,18 %
helvétske (reformované)	7	0,89 %
židovské	52	6,62 %
spolu	786	100,00 %

15 KIZLING, J. *Nižný Hrabovec*. Hencovce, 1997, s. 50.

16 Zaznamenaná výpoveď obyvateľa J. Polačka. Toto tvrdenie je menej pravdepodobné. Koncentrácia židov bola v tomto období v obci pomerne nízka, skôr žiadna. Pozri: Kronika obce Nižný Hrabovec, s. 147.

17 Umelý korund.

18 Kronika obce Nižný Hrabovec, s. 160.

19 Jedným z prvých vranovských rabínov bol pravdepodobne od roku 1770 Moše (Moses) Haas. Od roku 1785 Moše (Moses) Lichtenstein. Jeho nasledovníkom sa stal Moše (Moses) Schöngeld. Od roku 1825 bol rabínom Abrahám Spira. Pozri: BÜCHLER, R. J. et al. *Encyklopédia židovských náboženských obcí. 4. zväzok, U – Ž*. Bratislava : SNM – Múzeum židovskej kultúry, 2014, s. 61.

20 Kronika obce Nižný Hrabovec, s. 160.

21 KIZLING, J. *Nižný Hrabovec*. Hencovce, 1997, s. 50.

22 Kronika obce Nižný Hrabovec, s. 147.

23 SEBÖK, L. *Az 1869. Évi népszámlálás vallási adatai*. Című OTKA kutatás keretében és támogatásával készült, 2005, s. 267.

Židovskí muži sa venovali rôznym zamestnaniam. Väčšinou obchodu, krčmárstvu, roľníctvu, hospodárstvu i remeslám. V obci pôsobil aj židovský učiteľ. Predpokladáme, že viedol židovskú základnú školu aj pre obecné židovské deti, no v prvom rade vzdelávala rodina. Otec mal povinnosť vzdelávať svojich synov, zatiaľ čo dcéry boli vzdelávané svojimi matkami v oblastiach týkajúcich sa domácnosti. Písať a čítať vedelo 25 Židov (48,08 %). Z toho vyplýva, že židovská vzdelanosť nebola v obci na zlej úrovni. Z cenzusu sa dozvedáme aj o jednotlivých skladbách domácností. V čase sčítania obývalo židovskú náboženskú obec 11 manželských párov z toho dve boli bezdetné.

Tabuľka 2: Pôvod židovského obyvateľstva v Nižnom Hrabovci v roku 1869 podľa miesta narodenia

názov regiónu	Zemplínska župa			Spišská župa	Šarišská župa	Užská župa
	Obec Nižný Hrabovec	zvyšok župy	župa spolu			
podiel	38,46 %	46,15 %	84,61 %	1,92 %	5,77 %	7,69 %

Určujúcim faktorom bolo miesto narodenia jednotlivých členov žijúcich v náboženskej obci. V 2. polovici 19. storočia sa do Nižného Hrabovca koncentrovali Židia pochádzajúci hlavne z okolitých obcí nachádzajúcich sa v Zemplíne, ale aj Šariši, Spiši a Uži. Židia tu prichádzali napríklad z Vranova nad Topľou, Humenného, Michaloviec, Kučina, Sečoviec i Sátoraljajúhely. Z údajov uvedených v tabuľke 2 vidieť, že v roku 1869 sa už takmer 38,46 % príslušníkov židovskej komunity narodilo priamo v Nižnom Hrabovci. Židia teda tvorili 6,62 % všetkého obyvateľstva v obci. V porovnaní s ďalšími konfesiami tvorili tretiu najpočetnejšiu skupinu.

V roku 1869 obývalo obec 11 židovských rodín. Príbytky obývané Židmi sa navonok od iných vidieckych obydlí neodlišovali, no ich súčasťou bola mezuzá.²⁴ Mezuzá bola, (v súčasnosti ešte stále je) umiestňovaná na všetky vchody v židovskom dome či byte, kde sa jedlo a spalo. Mezuzá bolo potrebné umiestniť do domu hneď po nastávaní do dvoch tretín výšky a to na pravú stranu v smere vchádzania do danej miestnosti. Pri odchode a príchode domov túto schránku s biblickými textami po každom Židia pobožkali a dotkli sa jej. Bola často vyrábaná z rôznych materiálov, najčastejšie však z dreva, kovu či kameňa.²⁵

Prvá židovská rodina v obci Nižný Hrabovec obývala dom č. 17. Dom slúžil na bývanie a na výčap pálenky. Pozostával z jedného prízemnia, dvoch izieb a jednej stodoly. Vo vlastníctve mali dve kravy a dve svine. Hlavou rodiny bol Žid Bernath Schwartz narodený v roku 1815 v Poši. Bol židovským krčmárom v obci. So svojou manželkou Chanou rodenou Abrahamovitou mali troch potomkov a zároveň sa starali aj o vnučku. V dome č. 46 žili dve židovské rodiny. Dom sa skladal z jedného prízemnia. Prvá rodina disponovala v dome s dvoma izbami, druhá s jednou izbou a komorou. Dom slúžil výlučne na bývanie a súčasťou bol pripojený sklad,

24 Schránka z rôzneho materiálu na pergamen, na ktorom sú uvedené citáty z Biblie. Je pripevnená na pravej strane brán a dverí židovských domácností.

25 NOSEK, B. – DAMOHORSKÁ, P. *Židovské tradície a zvyky*. Praha : Karolinum, 2011, s. 170.

maštal, resp. stajňa, v ktorej chovali jednu kravu, vola a teľa. Žid Markus Glück bol obuvník. So ženou Chruscou Reichmanovou mali štyroch potomkov. S rodinou žili zároveň dvaja obuvníci učni a katolícka slúžka Erzsza Stefanovová. Druhá rodina pozostávala z dvoch členov. Jakoba Lichtiga, prezývaného Julkef, živil ho obchod so surovou kožou. Jeho žena Roza Glücková bola ženou v domácnosti. Židovským učiteľom v náboženskej obci bol Markus Grunberger. Markus sa narodil v roku 1810 vo Vyšnej Rybnici (Užská župa). So svojou rodinou a učňami obývali v obci dom č. 47, ktorý tvoril jedno prízemie, dve izby, jednu kuchyňu a stodolu. Chovali dve kravy, jedno teľa a jednu sviňu. S manželkou Rezi rodenou Neumanovou mali jednu dcéru. V dome žila taktiež manželkina matka, židovka Hani Neumanová (vdova po Jonasovi Neumanovi), malá nezávislá obchodníčka, Dezider Lajos obchodník s plodinami a štyria židovskí študenti z cudziny. Dve židovské rodiny obývali dom č. 61. Dom pozostával z jedného prízemia, dvoch izieb, maštale a stodoly. Mali dve kravy, jedno teľa a päť sviň. Hlavou prvej domácnosti bol židovský roľník Bernátz Lefkovits. So svojou ženou Goldou mali dcéru Júliu. Žid Mór Gutman bol hlavou tej druhej. Živil sa krajčírstvom. Jeho žena Sali, rodená Reichová bola ženou v domácnosti. Spolu mali dve deti a to dcéru Rezi a syna Salamona. Najmajetnejšia židovská rodina obývala dom č. 64. Obydlie slúžilo na bývanie a pozostávalo z jedného prízemia, štyroch izieb, pivnice, stodoly a sýpky. Ich hospodárstvo tvorilo sto vyšľachtených oviec, štyri kobyly, dve žriebätá, štyri voly, štyri teľatá a osem sviň. V dome žili dve židovské rodiny. Poľnohospodársky gazda Isák Wiszberg pochádzal z Malých Ozo-rovíc. So svojou ženou Záli, rodenou Engelovou mali štyri deti. Všetky deti boli slobodné a vrátane Záli pracovali na statku. Obydlie s nimi zdieľala aj Hani Eng-elová (podľa veku a stavu odhadujeme, že bola tetou/sestrou Záli). V službe mali dve katolícke slúžky Annu Pejdukovú a Annu Zubkovú, katolíckeho pastiera Mihála Zajdaka a kočiša Pala Slivku. Druhú židovskú rodinu tvorili dvaja členovia. Žid Gyula Spatz, ktorý žil zo svojich peňazí so svojou manželkou Franziskou Weissbergovou. Židovská rodina Józefa Moskovitsa prezývaného Cibulka obývala v obci dom č. 67. Obydlie slúžilo na bývanie aj na obchod. Ich príbytok pozostával z jedného prízemia, izby, komory, pivnice a maštale. Jedna izba slúžila na obchod. Vo vlastníctve mali dve kravy, tri teľatá, 14 oviec, tri svine a dve kobyly. Cibulka sa narodil v roku 1831 v Sobranciach (Užská župa). Bol malým židovským nezávislým obchodníkom, no predmet jeho obchodu však nie je známy. Józef sa oženil s Rejlou Lichtigovou, ktorá mala pravdepodobne zo svojho prvého manželstva dve deti. Židovský hospodársky správca Mór Lesskovits obýval so svojou matkou v obci dom č. 103. Ich dom slúžil len na bývanie, pozostával z izby a komory. Súčasťou domu bol ovčinec, dve maštale a dve stodoly (jedna bola stará). Starali sa o päť kráv a sedem sviň. Pri poslednej židovskej rodine nám nie je známe, v ktorom dome žili. Ich domácnosť však pozostávala zo šiestich členov. Hlavou rodiny bol žid Hersko Liberman. V obci bol druhým židovským krčmárom. Predpokladáme, že jeho dom slúžil aj na obživu. S remeslom mu pomáhal jeho syn Juda, ktorý obýval dom so svojou manželkou Sali, rodenou Stevnovou a dcérou Hermin. V službe mali katolíckeho pastiera Györgyho Koczibána, ktorý sa staral o ich dobytok, tri kravy, dve teľatá a tri kobyly.²⁶

26 Magyar Nemzeti Levéltár, pobočka Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljaújhelyi. Fond Administrative records of the country Zemplén Sátoraljaújhely, Hungary Census 1869 – Alsó-Hrabóc, inv. č. 1-206.

Narodenie dieťaťa predstavuje podľa judaizmu najdôležitejšiu udalosť v židovskej rodine a v Biblii sa považuje za Božie požehnanie. Na počesť narodeného dieťaťa sa už od stredoveku konali rôznorodé oslavy. Jednou z nich bola ceremónia zvaná šalom zachar,²⁷ v niektorých komunitách slávnosť nazývali ben zachan.²⁸ V náboženskej obci Nižný Hrabovec sa narodilo v priebehu 19. storočia (1840 – 1895) 30 židovských detí. Z toho osem dievčat (26,67 %) a 22 chlapcov (73,33 %). V období rokov 1840 – 1867 sa narodilo v Nižnom Hrabovci päť židovských detí, štyria chlapci a jedno mŕtvonarodené dieťa. V rokoch 1869 – 1885 sa narodilo sedem židovských chlapcov a v rokoch 1886 – 1895 desať chlapcov a osem dievčat.²⁹ Meno predstavovalo moc a silu. Židia svojim mužským potomkom dávali tradičné resp. biblické židovské mená ako Mose, David, Josef, Jakob, Abrahám, Lazar a iné. Narodenie mužského potomka bolo v komunite veľmi významné a ich pomenovanie sa uskutočňovalo pri prvej dôležitej udalosti v živote mužského novorodenca a to obriezky.³⁰ Hebrejsky sa obriezka nazýva brit mila, čo v preklade znamená „zväzok obriezky“. V židovskom živote predstavuje veľkú udalosť. Obriezka sa vykonáva na ôsmy deň od narodenia. Výnimkou bol ohrozený stav novorodenca. Obriezku vykonávali Židia v miestnej synagóge alebo vo svojom obydlí (mohla sa však vykonávať kdekoľvek).³¹ Židovské dievča dostalo meno, keď bol jej otec po jej narodení vyvolaný k Tóre a v modlitebni preniesol požehnanie a oznámil tak meno dcéry.³² Medzi ženské mená v Nižnom Hrabovci patrili Sali, Ilona, Mari, Hermina, Rözi a iné.

Tabuľka 3: Počet narodených židovských detí v obci Nižný Hrabovec v priebehu 19. storočia

rozpätie rokov	1840 – 1867	1869 – 1885	1886 – 1895	spolu
počet Židov	5	7	18	30

Podľa štatistických údajov natalita v náboženskej obci výrazne rástla už od prvej polovice 19. storočia. V prvom sledovanom období 1840 – 1867 (počas 27 rokov) sa narodilo, ako sme uviedli, iba päť židovských detí. V treťom sledovanom období, ktoré trvalo len deväť rokov sa narodilo 18 detí. Posledné sledované obdobie bolo trikrát kratšie, ale aj napriek tomu sa v ňom narodilo o triapolkrát viac židovských detí. Počet židovského obyvateľstva za toto obdobie klesol na menej ako polovicu a to z 86 na 35. Ako sa teda mohlo narodiť o trikrát viac detí, keď v roku 1837 oby-

27 Pozdravenie syna – doslova pozdravenie muža.

28 NOSEK, B. – DAMOHORSKÁ, P. *Židovské tradice a zvyky*. Praha : Karolinum, 2011, s. 15, 16, 24.

29 Spišský archív v Levoči, fond Matriky Rabinat geboren 1840 – 1939, sn. I, M-1438; Spišský archív v Levoči, fond Matriky Rabinat geboren heiraten sterbe reg. 1867 – 1885, M-1441; Spišský archív v Levoči, fond Rabinat geboren 1886 – 1895, M-1442.

30 Zmysel tohto obradu sa však nedá porovnať s kresťanským krstom. Je to z toho dôvodu, že sa kresťanom stáva osoba až pri krste. V židovstve sa stáva každé novorodené dieťa ihneď židom, pretože ak človek prišiel na svet ako Žid, zostane ním navždy.

31 Bližšie: NOSEK, B. – DAMOHORSKÁ, P. *Židovské tradice a zvyky*. Praha : Karolinum, 2011, s. 31-48.

32 SPIEGEL, P. *Kdo jsou Židé?* Brno : Barrister & Principal, 2018, s. 30.

valo obec o 50 % viac židovského obyvateľstva? V roku 1830 Nižný Hrabovec a jeho okolie postihla veľká neúroda, ktorej dôsledkom bol aj hladomor. Uprostred týchto nepriaznivých súvislostí sa na území Uhorska rozmohla epidémia cholery, ktorá sa v Uhorsku objavuje od roku 1831. Ďalším dôvodom mohlo byť úplné politické zrovnoprávnenie v Uhorsku. Emancipačný zákon umožnil rýchly ekonomický vzostup židovského obyvateľstva a vyvolal tak nové imigračné, ale aj emigračné vlny na celom území dnešného Slovenska. Židom sa zrušila daň a bolo im umožnené sa usádzať kdekoľvek okrem banských miest. Takisto mohli vykonávať akúkoľvek živnosť, vlastníť pôdu, podniky či dokonca navštevovať kresťanské školy. Židovská mortalita za rovnaké sledované roky v Nižnom Hrabovci neovplyvnila výrazne túto otázku na rozdiel od miery sobášnosti.

Jedným zo základných príkazov judaizmu bolo spolužitie ženy a muža v manželstve. Počas zasnubnej slávnosti, ktorá predchádza svadobnému obradu, matka nevesty rozbila sklenenú alebo porcelánovú nádobu ako symbol istoty. Židia si to vysvetľovali tak, že ako rozbitý predmet sa už nikdy nemôže dať dokopy, tak ani zasnúbenie sa už nedá spochybníť. Po rozbití zvolali prítomní *Mazl tov! Vela šastia!* Ženich a nevesta sa v deň svadby postili. Ženich si na odev obliekol talit, modlitebný plášť a nevestu zahalil závojom. Ženicha odviezol otec a budúci svokor pod chupu, svadobný baldachýn a nevesta sa k nemu pripojila v sprievode matky a budúcej svokry. Svadobný obrad mohol viesť rabin, ale aj akýkoľvek cnostný muž, ktorý poznal svadobný rituál a náboženské právo.³³ V Nižnom Hrabovci sa uzavrelo v rokoch 1840 – 1895, spolu 16 manželstiev.³⁴ Najviac židovských svadiieb bolo uskutočnených medzi rokmi 1867 – 1885, to 11. Ako sme uviedli, v nasledujúcich rokoch 1886 – 1895 sa narodilo v obci najviac židovských detí. Aj tento štatistický fakt smeruje k našej domnienke, z ktorej vyplýva: čím viac uzavretých manželstiev v produktívnom veku, tým viac narodených detí.

Tabuľka 4: Počet uzavretých sobášov v obci Nižný Hrabovec v priebehu 19. storočia

rozpätie rokov	1840 – 1866	1867 – 1885	1887 – 1895	spolu
počet uzavretých sobášov	4	11	1	16

Veľkou udalosťou v židovskom živote bola taktiež smrť spojená s pohrebom. Keď život človeka (Žida) skončil, postaral sa o neho chevra kadiša. Chevra kadiša predstavovala malú skupinu mužov, resp. žien, ktorí boli členmi židovskej obce a vykonávali tento obrad. Mŕtveho Žida museli rituálne umyť a obliecť mu rúcho mŕtvych. Pre muža to bol kilt. Žid bol potom prikrytý talitom, modlitebným plášťom, ktorý dostal od svojho svokra k svadbe a denne ho nosil k modlitbám. Takto pripravený

33 KAMENECKÁ, E. – MEŠŤAN, P. *Židovské sviatky a kolobeh života*. Bratislava : Múzeum židovskej kultúry, 2004, s. 52-56; NOSEK, B. – DAMOHORSKÁ, P. *Židovské tradice a zvyky*. Praha : Karolinum, 2011, s. 87.

34 Spišský archív v Levoči, fond Matriky Rabinat heiraten 1840 – 1866, M-1439; Spišský archív v Levoči, fond Matriky Rabinat geboren heiraten sterberg 1867 – 1885, M-1444; Spišský archív v Levoči, fond Matriky Rabinat heiraten 1887 – 1895, M-1443.

mŕtvy sa položil do jednoduchej neohobľovanej rakvy alebo sa zabalil do veľkej bielej plachty. Podľa židovského zákona mal byť pohreb vykonávaný najlepšie v deň samotného úmrtia, preto sa pohreb zvyčajne odohrával hneď po príprave.

V obci Nižný Hrabovec zomrelo v rokoch 1840 – 1895 spolu 11 Židov z toho osem mužov (72,73 %) a tri ženy (27,27 %). Najčastejšie išlo o Židov, ktorí mali viac ako 60 rokov. Dňa 14. februára 1889 sa narodilo mŕtve dieťa (chlapec) židovke Eszti Svarzovej, ktorá umrela ako 30-ročná po ťažkom pôrode o ôsmej ráno v ten istý deň. Ako ďalších zomrelých uvádzame napr. židovského krčmára Naftala Weisza, ktorý zomrel 27. júla 1855 ako vdovec na cholera, Józsefa Moskovitsa, ktorý zomrel na obezitu ako 65-ročný 14. októbra 1894 o šiestej ráno, Hermínu Schwarzovú zomrelú 1. marca 1895 na pľúcne ochorenie, alebo židovského krajčira Lipota Friedmana, ktorý zomrel 24. decembra 1884 na mozgovú príhodu. Na miestnom židovskom cintoríne bolo pochovaných sedem Židov, vo Vranove traja a jeden nižnohrabovský Žid bol pochovaný v obci Zbudza.

Židovský cintorín bol situovaný v severovýchodnej časti na okraji obce. Jeho vznik nám však nie je známy, predpokladá sa prelom 18. – 19. storočia. Židovský cintorín sa v dnešnej dobe nachádza v lese, ktorého miestne obyvateľstvo nazýva „Ridki verch“ a samotná lokalita cintorína je pre miestnych známa ako „Kamenec“. Miesto posledného odpočinku Židov z Nižného Hrabovca je v súčasnosti v dezolátnom stave a nachádza sa tam len 16 zachovaných židovských hrobov. Prevažná väčšina hrobov je zdevastovaná, náhrobné kamene sú pováľané a okolie cintorínu neupravené, neohradené.

Tabuľka 5: Počet zomrelých Židov v obci Nižný Hrabovec v priebehu 19. storočia

rozpätie rokov	1855 – 1865	1867 – 1885	1886 – 1896	Spolu
počet Židov	3	4	4	11

Od chvíle, keď bol Žid pochovaný začal sa pre rodinu zosnulého intenzívny smútok. Príslušníci židovského zosnulého išli domov a začali dodržiavať šivu. Je to sedem dní hlbokého smútku. Židia sedeli na malých stoličkách alebo na zemi bez obuvi a nevychádzali sedem dní z domu. Priatelia smútiacej rodiny zo židovskej komunity v obci sa o nich starali. Nosili im jedlo a nenechávali ich samotných.

Zachovaný náhrobný kameň na židovskom cintoríne v obci Nižný Hrabovec.

Foto: Dagmar Sendža

Po siedmych dňoch nasledoval šlošim – prvý smútiaci sa miesiac. Trúchliaci Židia sa vracali opäť k svojej práci. Nosili čistý odev s roztrhnutým kabátom alebo vestou na znamenie smútku.³⁵ Po ukončení tohto obdobia prichádzali ďalšie zmeny. Židovskí muži si mohli opäť holiť bradu a strihať si vlasy. Smútočný kus odevu sa odložil. Pomník sa väčšinou postavil do roka pretože dušu bolo potrebné nechať v pokoji.³⁶

Tabuľka 6: Počet židovského obyvateľstva v obci Nižný Hrabovec od roku 1808 – 1910

rok	1808	1811	1837	1869	1880	1890	1900	1910
počet Židov	44	22	86	52	36	35	61	81

V náboženskej obci Nižný Hrabovec pôsobil v medzivojnovom období Žid Mousser – mliekar. Mliekareň bola v obci situovaná na mieste, kde je dnes v obci zdravotné stredisko. Žid Mausser vykupoval mlieko od pánov, ale aj roľníkov Hrabovca, no aj z okolitých obcí. Hovorievalo sa, že vyrábal syry ako predné koleso na voze. So syrmi v obci obchodoval, ale ich aj ďalej distribuoval. Mäsiarom v obci bol Žid Zalcman. Mal dva bitúnky na rozličných miestach. Pre židovskú obec mal bitúnok vo svojom dvore a pre ostatných obyvateľov Hrabovca mal bitúnok pri potoku (na konci svojho pozemku). Náboženskú obec obývali aj iní židovskí obchodníci. Malé kamenné obchody vlastnili Židia Liegman, Herschovitzc prezývaný Arčko, Moško, ale aj Zalcman. V obci mali obchody s rôznym tovarom, ktorý išiel na odbyt. Často robievali výmenný obchod, keď obyvatelia Nižného Hrabovca nemali peniaze a mali však čo vymeniť (obilie, hydinu, mäso a pod.). Z náboženskej obce Nižný Hrabovec pochádzal aj židovský lekár Sikollko, ktorý mal svoju ordináciu vo Vranove. Potom ju prezval ďalší hrabovský Žid Moškovič.³⁷

Na základe zákona 198 z roku 1941 (Židovský kódex) bol v Nižnom Hrabovci arizovaný židovský majetok.³⁸ Dňa 15. mája 1942 začalo platiť ustanovenie o vysťahovaní Židov, ktoré sa začalo hneď realizovať. Židia mohli so sebou vziať len päť kilogramov osobnej batožiny na osobu a všetko ostatné museli zanechať. Najprv boli transportované deti, dospelá mládež a nakoniec všetci ostatní.³⁹ Pred vojnou sa nachádzali v obci židovské obchody, ktoré časom vojny osireli. Veľmi dobrým obchodníkom bol Žid Herschovitzc prezývaný Arčko. Venoval sa predaju látok, výšiviek, čipiek pod. Z koncentračného tábora sa však nevrátil, tak ako ďalší 11 Židia z obce, ktorí boli odvedení fašistami. Z hrabovských Židov sa zachránili len bratia

35 Natrhnuté oblečenie blízkych či príbuzných zosnulého predstavuje židovský zvyk ako výraz smútku, ktorý sa uskutočňuje ešte pred pohrebným obradom. Ide o starý zvyk pochádzajúci z čias orientu.

36 SPIEGEL, P. *Kdo jsou Židé?* Brno : Barrister & Princiál, 2018, s. 39.

37 Kronika obce Nižný Hrabovec, s. 145-146.

38 Obyvatelia Nižného Hrabovca sa snažili pomáhať Židom, ktorých majetky boli arizované, iní im pomáhali tým, že ich ukrývali. Jedným z nich bol napríklad hrabovčan Peter Semko, ktorý im nosil jedlo do úkrytu (okolo roku 1943). Kronika obce Nižný Hrabovec, s. 50.

39 KIZLING, J. *Nižný Hrabovec*. Hencovce, 1997, s. 50-51.

Hugo Maudel a Zoli Maudel, ktorí včas ušli k partizánom na stredné Slovensko a židovský lekár Moškovič, ktorý po celý čas spolupracoval s protifašistickým odbojom. Napokon ušiel do Karlových Varov a osud Zoliho Maudela sa naplnil v USA.⁴⁰

Osobitnou kapitolou protifašistického odboja občanov z Nižného Hrabovca bolo konanie Židov. Predstaviteľom tohto odporu bol židovský lekár Jozef Moškovič. Bol v spojení s ilegálnym Ústredným výborom Komunistickej strany Slovenska (ÚV KSS) prostredníctvom doktora Cyrila Daxnera. Moškovič bol lekárom partizánov. Zvládol množstvo vážnych ošetrovaní a operácií, za ktoré spolu s Daxnerom z veľkej neopatrnosti skoro zaplatili životom. Taktiež spôsobil stratu pri styku vedenia ilegálneho ÚV KSS s organizátormi odboja v Toplianskej a Ondavskej doline. Okresný náčelník Lejkov (agent gestapa) sledoval Daxnera, no nič mu protištátne nemohol dokázať. Zúfalý zvýšenou činnosťou partizánov aj komunistov v okrese nasadil na Daxnera člena Ústredne štátnej bezpečnosti ako zraneného partizána. Tento agent prišiel večer skutočne „postrelený“ do domu doktora Daxnera a žiadal o lekársku pomoc, ktorú poskytol doktor z Hrabovca Moškovič. Ešte v ten istý večer boli obidvaja odvedení týmto zradcom, zaistení a neskôr väznení v Leopoldove. Bola to veľká strata pre celé komunistické a odbojové hnutie na Zemplíne. Pomocou ÚV KSS však obidvaja z väzenia ušli. Hrabovský lekár bol počas Slovenského národného povstania zaradený do jednotky francúzskych partizánov, kde bol veliteľovým poradcom. Dňa 26. novembra 1944 tzv. poľní žandári nemeckej fašistickej armády prešli v obci takmer všetky domy a prikázali ju evakuovať. O štyri dni, 30. novembra bola obec oslobodená.⁴¹

40 Kronika obce Nižný Hrabovec, s. 56, 205.

41 Kronika obce Nižný Hrabovec, s. 27, 55-56.